

Przemysław Jędrzejewski\*

## Krakowska Komisja Porządkowa w dobie powstania kościuszkowskiego

Rok 1794 był niezwykle ważny w dziejach szlacheckiej Rzeczypospolitej. Rozpoczął i kończył zarazem okres insurekcji, pierwszego powstania, podczas którego cały naród, nie tylko szlachecki, stanął do walki w nadziei zwyciężenia nieprzyjaciela i uratowania swojej ojczyzny. Pod względem politycznym koła patriotyczne liczyły nie tylko na odzyskanie suwerenności państwa, ale również przywrócenie postępowych reform ustrojowych oraz społecznych ustanowionych w czasie obrad Sejmu Wielkiego. Dowodem na to jest pierwsza manifestacja powstania, przysięga Tadeusza Kościuszki oraz akt krakowski, w którym przywrócono instytucję administracji terenowej – komisję porządkową, którą Tadeusz Korzon nazwał najznakomitszym dziełem Sejmu Czteroletniego<sup>1</sup>.

O komisjach porządkowych w okresie insurekcji kościuszkowskiej wzmiankował już wymieniony T. Korzon, jeden z najwybitniejszych przedstawicieli warszawskiej szkoły historycznej. Na początku XX stulecia wspominali o nich w swoich pracach, m.in. Kazimierz Bartoszewicz, Tadeusz Kupczyński czy Waław Tokarz. W okresie międzywojnia szerzej pisał

---

\* doktorant, Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie, Katedra Historii Nowożytnej; kierownik grantu (2015–2017) „Administracja lokalna u schyłku I Rzeczypospolitej. Komisje Porządkowe Cywilno-Wojskowe województwa krakowskiego w dobie Sejmu Wielkiego”, finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki, nr rejestracyjny 2014/13/N/HS3/04533; zainteresowania badawcze: historia prawa i administracji, historia miast, gospodarka w czasie panowania Stanisława Augusta w Rzeczypospolitej, polityka dynastyczna władców Polski w okresie wczesnonowożytnym; e-mail: przemekjdrzejewski2@wp.pl

<sup>1</sup> Tadeusz Korzon, *Komisje Porządkowe Cywilno-Wojskowe Wojewódzkie i Powiatowe w latach 1790–1792*, „Ateneum” 1882, t. I, s. 427; idem, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794)*, t. I–VI, Kraków–Warszawa 1897.

o tych magistraturach Aleksander Wilkoszewski. Po 1945 r. sporo uwagi poświęcili im Wojciech Bartel w książce o ustroju władz cywilnych w czasie insurekcji, a także Krzysztof Bauer, który badał kwestię wojska koronnego z 1794 r., jak również Mirosław Frančić w syntezie losów powstania oraz Mirosław Rogulski w artykułach o Komisji liwskiej i działalności szlachty mazowieckiej po upadku powstania<sup>2</sup>.

Pierwsze instytucje władzy wykonawczej w terenie zostały powołane na mocy dwóch konstytucji sejmowych w 1789 r. – dla Wielkiego Księstwa Litewskiego 19 listopada oraz dla Korony 17 grudnia<sup>3</sup>. Magistraturom nadano nazwę komisji porządkowych cywilno-wojskowych. Do ich kompetencji należały m.in. sprawy związane z armią (pobór rekruta, kwaterunek, zakładanie magazynów zbożowych), sądownictwo cywilno-wojskowe, bezpieczeństwo publiczne (wydawanie paszportów, kontrola migracji ludności, nadzór nad ustawodawstwem przeciwpożarowym, więziennictwo), kwestie gospodarcze i skarbowe<sup>4</sup>, i wiele innych. Dla województwa krakowskiego powołano dwie instytucje tego typu: dla powiatów krakowskiego i proszowskiego oraz ksiąskiego i lelowskiego. Działalność instytucji administracji terenowej rozpoczęła się wraz z wyborem komisarzy przez szlachtę województwa krakowskiego na sejmiku gospodarczym 8 lutego 1790 r., którzy następnie opracowali ordynacje instytucji<sup>5</sup>, a została zakończona wskutek działalności konfederacji targowickiej na przełomie sierpnia i września

---

<sup>2</sup> Kazimierz Bartoszewicz, *Dzieje insurekcji kościuszkowskiej*, Wiedeń 1909; Tadeusz Kupczyński, *Kraków w powstaniu kościuszkowskim*, Kraków 1912; Wacław Tokarz, *Warszawa za rządów Rady Zastępczej Tymczasowej (19 IV – 27 V 1794)*, Warszawa 1911, s. 9–244; Aleksander Wilkoszewski, *Komisje Porządkowe Koronne za powstania kościuszkowskiego*, „Przegląd Historyczny” 1929, t. 28, s. 219–286; Wojciech Bartel, *Ustrój władz cywilnych powstania kościuszkowskiego*, Wrocław 1959; Krzysztof Bauer, *Wojsko koronne powstania kościuszkowskiego*, Warszawa 1981; Mirosław Frančić, *Insurekcja kościuszkowska*, Kraków 1988; Mirosław Zygmunt Rogulski, *Działalność Deputacji Komisji Porządkowej Ziemi Liwskiej w 1794 roku*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2014, t. 1, s. 97–114; idem, *Postawy i działalność szlachty liwskiej po upadku powstania kościuszkowskiego*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2005, t. 2, s. 158.

<sup>3</sup> *Volumina Legum*, t. IX, Kraków 1889, s. 136–142, 146–152.

<sup>4</sup> Przemysław Jędrzejewski, *Akta komisji porządkowych cywilno-wojskowych (1790–1794)*, „Krakowski Rocznik Archiwalny” 2013, t. XIX, s. 141.

<sup>5</sup> AGAD, Archiwum Kameralne, sygn. III/99, s. 326–328; ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/1, s. 5–21; sygn. 29/30/25, s. 9–12.

1792 r. Zgodnie z konstytucją grodzieńską z 1793 r. ich miejsce miały zająć komisje powiatowe, o których wspomniała już wyłoniona przez sejm we wrześniu 1789 r. „Deputacja do ułożenia projektów do nowej formy rządów”<sup>6</sup>. Ustawy tej jednak nie wprowadzono z powodu wybuchu powstania narodowego w marcu 1794 r.

Kraków z chwilą wybuchu insurekcji stał się centrum wydarzeń politycznych oraz siedzibą władz powstańczych i Naczelnika państwa Tadeusza Kościuszki. Nic więc dziwnego, że tu powołano pierwszą w 1794 r. komisję porządkową. Już kolejnego dnia po przysiędze Kościuszki oraz wydaniu „Uchwały obywateli mieszkańców województwa krakowskiego”<sup>7</sup>, 25 marca w kamienicy tzw. „Szarej”, Tadeusz Kościuszko wraz z Aleksandrem Linowskim, członkiem sprzysiężenia powstańczego, wybrał komisarzy<sup>8</sup>. W przeciwieństwie do komisji cywilno-wojskowych z 1789 r.<sup>9</sup> do piastowania urzędu komisarza porządkowego dopuszczono oprócz stanu uprzywilejowanego również mieszczan. Naczelnik wybrał do Komisji Porządkowej województwa krakowskiego 16 członków ( 8 szlachciców, 6 mieszczan oraz 3 duchownych)<sup>10</sup>: kasztelana czechowskiego Stefana Dembowskiego, chorążego koronnego Ignacego Dembińskiego (dwóch pierwszych pełniło funkcję prezydujących Komisji), kapitana Ludwika Przanowskiego, szambelanów królewskich Sebastiana Dembowskiego, Józefa Jordana z Zakliczyna, Wojciecha Linowskiego (pięciu ostatnich było komisarzami cywilno-wojskowymi w latach 1790–1792), Andrzeja Ślaskiego (Ślaskiego), Piotra Berniarda, Józefa Czecha, Fryderyka Klosse, Feliksa Radwańskiego, Franciszka Scheidta, Jana Śniadeckiego, ks. Józefa Bogucieckiego, ks. kanonika Teodora Sołtyka i ks. pijara Józefa Wincentego Łańcuckiego. W późniejszym okresie do grona komisarzy dołączyli: Teodor Mikołaj Dembow-

---

<sup>6</sup> Jerzy Malec, *Polska myśl administracyjna XVIII wieku*, Kraków 1986, s. 19.

<sup>7</sup> ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/10, s. 1221.

<sup>8</sup> ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/10, s. 177; A. Wilkoszewski, *Komisje Porządkowe...*, s. 282.

<sup>9</sup> *Volumina...*, s. 146.

<sup>10</sup> W. Bartel, *Ustrój władz cywilnych...*, s. 85. Nie była to stała liczba komisarzy dla wszystkich powołanych komisji porządkowych w 1794 r. W Komisji garwolińskiej pracowało 12 komisarzy, w Komisji chełmskiej 24, w Komisji bielskiej 20, a w Komisji mielnickiej 10; por. A. Wilkoszewski, *Komisje porządkowe...*, s. 278–284.

ski, właściciel m.in. dóbr Solca i Pacyny, Stanisław Mieroszewski oraz ks. Strzałkowski<sup>11</sup>.

Krótką charakterystyka działalności wybranych członków Komisji Porządkowej województwa krakowskiego pozwoli zrozumieć przyczyny ich wyboru na funkcje komisarskie. Wszyscy byli patriotami, przeciwnikami targowicy i zwolennikami reform okresu Sejmu Czteroletniego. Stefan Dembowski posiadał doświadczenie w pracy administracyjnej i sądowej. Po powrocie z podróży edukacyjnej z Zachodu został szambelanem królewskim, a następnie w 1753 r. asesorem sądów kanclerskich, posłem na sejmy w 1752, 1758 i 1764 r. oraz marszałkiem trybunału koronnego w kadencji 1775–1776. W latach 1780–1782 był członkiem Rady Nieustającej, a w czerwcu 1791 r. został wybrany do Komisji Policji Obojga Narodów. Po rozwiązaniu konfederacji targowickiej i drugim rozbiórce Rzeczypospolitej przystąpił do spisku patriotycznego, a nawet został desygnowany na następcę Tadeusza Kościuszki na wypadek jego śmierci<sup>12</sup>.

Długą karierą urzędniczą mógł poszczycić się Ignacy Dembiński. W wieku 24 lat został szambelanem królewskim, następnie w 1780 r. otrzymał urząd łowczego, w 1784 r. cześnika oraz w 1785 r. chorążego krakowskiego<sup>13</sup>. W lutym 1790 r. został komisarzem cywilno-wojskowym powiatów krakowskiego i proszowskiego<sup>14</sup>. Znanym z krytyki dla elekcji *viritim* oraz poparcia dla Konstytucji 3 Maja i reform Sejmu Wielkiego był kolega Dembińskiego z wcześniejszej instytucji administracji terenowej – Sebastian Dembowski, który przed wyjazdem z kraju w sierpniu 1792 r. złożył oficjalny protest przeciwko targowicy do ksiąg ziemskich<sup>15</sup>.

Podkreślić należy fakt pełnienia urzędu komisarskiego przez profesorów związanych ze Szkołą Główną Koronną. Matematyk Józef Czech po ukończeniu studiów na krakowskim uniwersytecie pracował jako pedagog w szkołach podporządkowanych Komisji Edukacji Narodowej, a w 1794 r.

---

<sup>11</sup> T. Kupeczyński, *Kraków w powstaniu...*, s. 158–159; A. Wilkoszewski, *Komisje porządkowe...*, s. 280–281.

<sup>12</sup> Władysław Konopczyński, *Dembowski Stefan Florian*, [w:] PSB, t. 5, Kraków 1939–1946, s. 98.

<sup>13</sup> Helena Waniczakówna, *Dembiński Ignacy*, [w:] PSB, t. 5, Kraków 1939–1946, s. 71.

<sup>14</sup> ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/25, s. 5.

<sup>15</sup> Dariusz Rolnik, *Szlachta koronna wobec konfederacji targowickiej (maj 1792 – styczeń 1793)*, Katowice 2000, s. 99–100.

został profesorem Szkoły Głównej. Feliks Radwański, geometra królewski wykładał początkowo na Akademii Krakowskiej jako docent architekturę cywilną i wojskową. W 1781 r. uzyskał tytuł profesorski w dziedzinie matematyki elementarnej i mechaniki praktycznej, po czym wyjechał na dalsze studia do paryskiego Collège de France. Po powrocie do kraju otrzymał katedrę mechaniki i hydrauliki<sup>16</sup>. Innym komisarzem z tytułem profesorskim był Jan Śniadecki, słynny polski astronom, matematyk, geograf, filozof oraz krytyk literacki. Ukończył studia na Akademii Krakowskiej w 1775 r. Między 1776 i 1778 r. pracował jako wykładowca m.in. w Szkole Nowodworskiej, a po powrocie z zagranicy we wrześniu 1781 r. został profesorem i objął katedrę matematyki i wyższej astronomii<sup>17</sup>. Z zasług Śniadeckiego należy wymienić zorganizowanie w Krakowie obserwatorium astronomicznego, pomoc we wprowadzeniu reformy kołłątajowskiej, jak również walkę o interesy Akademii i Komisji Edukacji Narodowej podczas sejmiku grodzieńskiego w 1793 r.<sup>18</sup>

Na siedzibę krakowskiej Komisji Porządkowej wybrano budynek Wielkiej Wagi, znajdujący się w południowo-wschodniej części rynku nieopodal kościoła św. Wojciecha, który wcześniej służył w tym samym celu Komisji Cywilno-Wojskowej<sup>19</sup>. Zgodnie z opisem nieruchomości miasta Krakowa z 1792 r. był to budynek dwupiętrowy, mieszczący na parterze sześć większych i dwa mniejsze pomieszczenia, tzw. „sklepy” oraz sień; na pierwszym piętrze trzy pokoje, dwie sale oraz sień; na drugim pięć pokoi, kuchnię, toaletę tzw. *locus secretus* oraz sień<sup>20</sup>.

Jak słusznie zauważył Wojciech Bartel, Komisja Porządkowa województwa krakowskiego miała być początkowo zorganizowana na wzór komisji cywilno-wojskowych z lat 1790–1792<sup>21</sup>. Przemawia za tym fakt powołania

---

<sup>16</sup> Anna Żeleńska-Chełkowska, *Radwański Feliks*, [w]: PSB, t. 30, Wrocław 1987, s. 19–22.

<sup>17</sup> *Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korybut”*, t. 6, cz. 1, oprac. Elżbieta Aleksandrowska, Tadeusz Mikulski, Warszawa 1970, s. 285–300.

<sup>18</sup> Janina Bieniarzówna, Jan M. Małecki, *Dzieje Krakowa*, t. 2, Kraków 1984, s. 575–576.

<sup>19</sup> Zdaniem Ambrożego Grabowskiego, krakowskiego badacza dziejów miasta Krakowa, w XIX w. nazywano ten budynek „Komissya” na cześć urzędującej tam w 1794 r. instytucji; por. ANK, Zbiór Ambrożego Grabowskiego, sygn. 29/679/32 (dawna sygn. E39), s. 23.

<sup>20</sup> *Nieruchomości miasta Krakowa w czasach Sejmu Czteroletniego. Opis z 1792 roku*, wyd. Kamila Follprecht, Kraków 2007, s. 23–27.

<sup>21</sup> W. Bartel, *Ustrój władz cywilnych...*, s. 85.

na członków magistratury dawnych komisarzy cywilno-wojskowych, nawiązanie do tradycji instytucji terenowych z okresu Sejmu Wielkiego fundacją siedziby Komisji Porządkowej w tym samym budynku co jej poprzedniczka, a także przekazanie akt komisyjnych z lat 1790–1792 nowej magistraturze<sup>22</sup>. Wprowadzono jednak znaczące zmiany w funkcjonowaniu i zakresie obowiązków omawianej instytucji zarządzania administracją lokalną.

Istotna modyfikacja, jaka nastąpiła w działalności Komisji Porządkowej województwa krakowskiego, która odróżniała ją od poprzedniczek z okresu działalności Sejmu Czteroletniego, dotyczyła jej zasięgu terytorialnego. W przeciwieństwie do 1789 r., kiedy powołano dla województwa krakowskiego dwie Komisje Porządkowe Cywilno-Wojskowe: dla powiatów krakowskiego i proszowskiego oraz ksiąskiego i lelowskiego<sup>23</sup>, władze powstańcze zdecydowały się ustanowić tylko jedną instytucję władzy wykonawczej w terenie dla całego województwa. Było to spowodowane głównie utratą części ziem powiatu lelowskiego na rzecz Prus wskutek drugiego rozbioru Rzeczypospolitej z 1793 r., m.in. miast: Starej Częstochowy, Mstowa, Przyrowa, Kłobucka czy Krzepic z przyległościami<sup>24</sup>.

Działalność krakowskiej Komisji Porządkowej z 1794 r. uległa ewolucji w porównaniu z latami 1790–1792 pod względem systemu pracy samych komisarzy, jak i funkcjonowania jej kancelarii. Zgodnie z ordynacją Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej dla powiatów krakowskiego i proszowskiego, uchwaloną 27 lutego 1790 r., wszelkie sprawy administracyjne w danym okresie miały załatwiać komplety komisarskie, złożone z czterech członków magistratury<sup>25</sup>. Kadencja jednego kompletu miała trwać dwa i pół miesiąca<sup>26</sup>. W krakowskiej instytucji zarządu administracją lokalną z 1794 r. wystąpił specjalistyczny podział obowiązków. Komisarze dzielili się na kil-

---

<sup>22</sup> Świadczy o tym m.in. odezwa Komisji z 12 kwietnia 1794 r., w której komisarze po zapoznaniu się z listą ofiarodawców z 1792 r. na rzecz wojska koronnego walczącego z Rosjanami, zwracają się ponownie do tych osób z prośbą o datki na potrzeby powstania; por. ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/10, s. 1807.

<sup>23</sup> *Volumina...*, s. 149.

<sup>24</sup> BJ, sygn. 7257 III, k. 42–43.

<sup>25</sup> W. Bartel pisał o składach trzyosobowych; por. W. Bartel, *Ustrój władz cywilnych...*, s. 86. To uogólnienie wynikało prawdopodobnie z badań tylko jednej komisji cywilno-wojskowej.

<sup>26</sup> ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/1, s. 4–5.



kuosobowe składy, które odpowiadały za powierzone im sprawy dotyczące, m.in. rekrutowania żołnierzy, utworzenia milicji w Krakowie, zaopatrzenia armii w żywność czy w konie<sup>27</sup>. W późniejszym okresie nastąpił formalny podział na wydziały lub sekcje.

Podobnie do komisji cywilno-wojskowych z lat 1790–1792 krakowska Komisja Porządkowa posiadała rozbudowaną kancelarię. Oprócz regenta i jego zastępcy, w jej skład wchodził personel pomocniczy, taki jak: sekretarz i kanceliści<sup>28</sup>, a można podejrzewać, że także woźny sądowy oraz instygator. Regentem Komisji został Hipolit Łojowski. Personalalia innych pracowników kancelarii nie występują w materiale źródłowym<sup>29</sup>. Za wykonywanie rozporządzeń Komisji na terenie województwa krakowskiego odpowiedzialni byli urzędnicy państwowi, zwłaszcza celni i skarbowi<sup>30</sup> oraz proboszczowie kościołów parafialnych, którzy byli zobligowani do odczytywania jej uniwersałów i rekwiizycji w czasie kazań. Ordynanse komisarzy porządkowych były zapewne drukowane dzięki pomocy Szkoły Głównej Koronnej, która zajmowała się tym również w okresie funkcjonowania komisji cywilno-wojskowych.

Rozpoczęcie działalności Komisji Porządkowej województwa krakowskiego było asumptem do tworzenia kolejnych instytucji administracji lokalnej na terenach objętych powstaniem. Jeszcze w marcu 1794 r. Kościuszko pisał do gen. Stanisława Wodzickiego w sprawie utworzenia Komisji Porządkowej w województwie sandomierskim, co ostatecznie nastąpiło dopiero 30 kwietnia<sup>31</sup>. Zdecydowanie wcześniej, już 6 kwietnia ustanowiono Komisję Porządkową dla ziemi chełmskiej i powiatu krasnostawskiego z siedzibą w Chełmie. W jej skład weszło 11 przedstawicieli stanu szlacheckiego oraz 8 mieszczan, np. Ignacy Rulikowski, podchorąży parczewski, Baltazar Pągowski, stolnik krasnostawski, Antoni Stamirowski oraz Wincenty Korsza<sup>32</sup>. Kolejne Komisje powstały m.in. w Lublinie, Warszawie, dla

---

<sup>27</sup> W. Bartel, *Ustrój władz cywilnych...*, s. 86.

<sup>28</sup> *Ibidem*.

<sup>29</sup> ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/10.

<sup>30</sup> B. Czart., rkps 831, k. 527.

<sup>31</sup> A. Wilkoszewski, *Komisje porządkowe...*, s. 282–283.

<sup>32</sup> ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/10, s. 1289.

ziemi łukowskiej, czerskiej czy drohickiej<sup>33</sup>. W sumie władze powstańcze każdego województwa, ziemi czy powiatu ustanowiły 25 komisji porządkowych w Koronie i 9 w Wielkim Księstwie Litewskim<sup>34</sup>.

Wraz z rozszerzaniem się insurekcji na nowe terytoria w kraju i powstawaniem kolejnych komisji porządkowych, wynikła konieczność prawnego ich zorganizowania. Naczelnik wydał odpowiedni dokument w obozie pod Winiarami 30 kwietnia 1794 r., tzw. Organizację Komisji Porządkowych, nazywaną także „krakowskim wzorem”. Składała się z czterech artykułów, w których próbowano usprawnić pracę członków magistratur<sup>35</sup>. Podobnie jak w przypadku komisji cywilno-wojskowych, członkowie nowych instytucji mieli pochodzić z wyboru, ale nie sejmików gospodarczych, tylko samego Naczelnika, z tym zastrzeżeniem, że powinni być to kandydaci „najwartościowszy”. Prawo usuwania komisarzy „nieobywatelskiego ducha” posiadali zarówno Naczelnik, jak i mająca powstać Rada Najwyższa Narodowa. Kolegium komisarskie miało składać się z 16 komisarzy (po 6 ze stanu szlacheckiego i mieszczańskiego oraz 4 duchownych). Urzędnicy instytucji administracji w terenie ponosili odpowiedzialność polityczną i prawną. W razie konieczności Tadeusz Kościuszko mógł postawić oskarżonego komisarza przed Najwyższym Sądem Kryminalnym<sup>36</sup>. Komisję podzielono na siedem Wydziałów: Porządku (nadzór nad stanem dróg, pocztą, służbą kurierską, transportem, przekazywaniem rozporządzeń władz powstańczych ludności cywilnej), Bezpieczeństwa Publicznego (kontrola przepływu korespondencji, nadzór nad „podejrzanymi domostwami”, wydawanie paszportów, śledzenie, przesłuchiwanie, aresztowanie i dostarczanie do sądu ludzi „podejrzanych i swawolnych”), Sprawiedliwości (sprawy więziennictwa, nadzór nad funkcjonowaniem sądów kryminalnych, wykonywanie ich wyroków), Skarbu (odbieranie i przechowywanie darów na rzecz powstania od ludności cywilnej, nadzór nad dobrami zdrajców narodu objętych sekwestrem, administracja dobrami państwowymi, kontrola skarbowości i zarządzanie kasą swojej komisji porządkowej), Żywności (nadzór nad zagospodarowaniem gruntów, ewidencjonowanie zapasów żywności, administracja magazynów

<sup>33</sup> A. Wilkoszewski, *Komisje porządkowe...*, s. 277.

<sup>34</sup> Dokumentacja wydana przez niektóre komisje porządkowe na Litwie jest przechowywana w zbiorach Biblioteki Kórnickiej Polskiej Akademii Nauk; por. BK, sygn. 0109.

<sup>35</sup> ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/10, s. 1343–1346.

<sup>36</sup> Ibidem, art. 1.



zbożowych oraz odpowiedzialność za dostarczanie furazu na potrzeby wojska i cywilów, administracja przemysłem spożywczym, wydawanie zapożyczeń potrzebującym, nadzór nad handlem krajowym i zewnętrznym), Potrzeb Wojskowych (pobór rekruta, prowadzenie szkoleń wojskowych rekrutów i przysposobienia obronnej ludności cywilnej do obrony kraju, administracja fabryk broni i amunicji, zakup wyposażenia dla wojska, nadzór nad magazynami wojskowymi, zabezpieczenie miejsc strategicznych w walkach z obcą armią), Instrukcji (kontrola szkolnictwa i nauki pozaszkolnej, propagowanie idei i celów powstania, administracja funduszy oświatowych)<sup>37</sup>. Najstarszy wiekiem z komisarzy miał pełnić funkcję jej przewodniczącego przez jeden tydzień. Następnie ustępował miejsce kolejnemu. Decyzje podejmowano kolegią, większością głosów, z czego przewodniczący posiadał dwa. Wymagane kworum stanowiło siedmiu członków komisji. *In pleno* komisarze mieli kontrolować i kierować pracą poszczególnych wydziałów, zgłaszać wnioski do władz centralnych oraz składać do Rady Najwyższej i Naczelnika sprawozdania z działalności komisji<sup>38</sup>. W celu ułatwienia wykonywania zarządzeń władz powstańczych w terenie nakazano komisjom porządkowym podzielenie powiatów na okręgi, tzw. dozory. Jeden dozór miał obejmować od 1 000 do 2 000 gospodarstw. Odpowiadał za nie dozorca, który co tydzień miał w obowiązku nadsyłać raporty do swojej komisji porządkowej, zwłaszcza w sprawach chłopów.

Mimo „krakowskiego wzorca”, którym miały się kierować w swojej działalności inne komisje porządkowe, wiele z nich funkcjonowało w oparciu o przepisy komisji cywilno-wojskowych. W. Bartel wyróżnił trzy typy komisji porządkowych: krakowski, litewski i mieszany. Pierwszy z nich był oparty na Organizacji Komisji Porządkowych, gdyż to Komisja krakowska wypełniła wszystkie postanowienia z 30 czerwca. Drugi charakteryzował się przyjęciem w większości wzorca funkcjonowania komisji cywilno-woj-

---

<sup>37</sup> Ibidem, art. 2; W. Bartel, *Ustrój władz cywilnych...*, s. 94. Sąd Kryminalny województwa krakowskiego został ustanowiony 28 kwietnia 1794 r., a w jego składzie znaleźli się m.in. Ignacy Stadnicki i Sebastian Dembowski. Krakowska Komisja Porządkowa była zobowiązana do przedstawienia na pierwszej sesji sądu listy przestępców i więźniów (następnie raz w tygodniu), a także do przekazania akt spraw. Ponadto miała nadzorować przeprowadzanie egzekucji, jak również opłacać z własnej kasy potrzeby Sądu; por. ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/10, s. 1343–1346.

<sup>38</sup> ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/10, s. 1343–1346, art. 4; W. Bartel, *Ustrój władz cywilnych...*, s. 92.

skowych. Trzeci zaś był połączeniem dwóch wyżej wymienionych, czego przykładem mogą być komisje na Mazowszu<sup>39</sup>.

W celu ujednoczenia schematu pracy wszystkich komisji porządkowych na terenie Rzeczypospolitej, Rada Najwyższa Narodowa uchwaliła 30 maja 1794 r. Organizację Komisji Porządkowych, dzieląc je na koronne i litewskie. Nowa ustawa składała się z czterech artykułów<sup>40</sup>. W większości była powtórzeniem ordynansu Naczelnika z 30 kwietnia. Zasadniczą różnicą było przekazanie nadzoru i władzy nad magistraturami Radzie Najwyższej Narodowej. Również liczebność i elekcja składu komisarskiego uległa zmianie. Wyboru 21 członków komisji (po ośmiu szlachciców i mieszczan oraz pięciu przedstawicieli stanu duchownego) mieli dokonywać sami właściciele ziemscy i posesji w miastach. Do piastowania urzędu komisarskiego dopuszczono duchownych wyznania unickiego i prawosławnego<sup>41</sup>. W nowej ustawie wyznaczono także fundusze na utrzymanie kancelarii komisji, które podobnie jak komisje cywilno-wojskowe miały utrzymywać działalność z podatku szelęznego<sup>42</sup>. Wszyscy komisarze byli zobowiązani do złożenia przysięgi przed najstarszym z nich:

Ja NN przysięgam w obliczu Boga, iż zalecenia Naczelnika Siły Zbrojnej i Rady NN [na Litwie Deputacji Centralnej Wielkiego Księstwa Litewskiego – P. J.] wiernie wykonywać będę, władzy mi powierzonej na prywatny ucisk nie użyję, lecz jedynie jej dla obrony całości kraju, odzyskanie wielowładności Narodu i ugruntowania jego wolności używać będę, tak mi Boże dopomóż i niewinna Męka Syna Jego<sup>43</sup>.

Tych ostatnich zmian w organizacji działalności komisji porządkowych nie udało się wprowadzić w województwie krakowskim z powodu wkroczenia na jego terytorium wojsk Fryderyka Wilhelma II.

Pracę na rzecz insurekcji i wolnej Ojczyzny rozpoczęła Komisja Porządkowa województwa krakowskiego już następnego dnia po jej ustanowieniu, wydając uniwersał do dziedziców i posesorów dóbr z nakazem przekazania sąsiadom i włościanom informacji o reaktywacji instytucji<sup>44</sup> oraz list okólny

---

<sup>39</sup> W. Bartel, *Ustrój władz cywilnych...*, s. 95, 107.

<sup>40</sup> B. Czart., rkps 967, k. 291–297.

<sup>41</sup> Ibidem, k. 291.

<sup>42</sup> Ibidem, k. 296–297.

<sup>43</sup> Ibidem, k. 297.

<sup>44</sup> ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/10, s. 1233.

z zaleceniem dostawienia rekrutów dymowych i furazu dla wojska<sup>45</sup>. Następnie komisarze zajęli się sprawą najbardziej pilną, jaka może wystąpić w czasie działań zbrojnych – mobilizacją wojska. Już 27 marca 1794 r. Komisja wydała uniwersał propagandowy, zachęcający cały naród do walki z najeźdźcą<sup>46</sup>, a także odezwę do miast i wsi województwa krakowskiego o szybkie: „przysposobienie mąk razowych, przesiewnych, pieczenie chleba, suszenie sucharów” na potrzebę sił zbrojnych<sup>47</sup>.

Utworzenie wojska powstańczego zostało zapowiedziane w akcie krakowskim. Pobór rekruta ogłoszono w Krakowie już 25 marca 1794 r. Miasta i wsie zostały zobowiązane do wydania jednego rekruta z 5 dymów do trzech dni. Żołnierz miał być uzbrojony w karabin oraz pikę o długości 11 stóp (około 3,17 m), a także siekierkę<sup>48</sup>. Krakowska Komisja wydała 28 marca rozporządzenie, w którym dodatkowo zalecono wszystkim chłopom posiadanie kosi o długości 5 łokci. Nad egzekucją tego przepisu mieli czuwać posesorowie, ekonomowie oraz podstarości, którzy jednak „samą tylko łagodnością, dobrocią” mieli rekrutować włościan do armii<sup>49</sup>. Zarządzenie to zostało powtórzone przez komisarzy porządkowych z polecenia Naczelnika 2 i 9 kwietnia. W nowych rozporządzeniach określono wiek włościan, których obowiązywał nakaz posiadania broni (od 18 do 40 lat), a także polecenie atakowania przez chłopów małych grup Kozaków i Rosjan. Za każdego zabitego nieprzyjaciela obiecano po 1 dukacie ze skarbu państwa, a za broń, konia oraz inne sprzęty przy nim znalezione dodatkową zapłatę<sup>50</sup>. Mimo rozporządzeń komisyjnych trudno mówić o sukcesie poboru rekrutów w województwie krakowskim. Z listy odebranych kanonistów wynika, że w okresie od 21 do 24 maja 1794 r. zwerbowano tylko 230 żołnierzy. Większość właścicieli ziemskich zdecydowało się na opłatę pienięż-

<sup>45</sup> Ibidem, s. 1225, 1227.

<sup>46</sup> Ibidem, s. 1237; BN, sygn. XVIII.3.4494.

<sup>47</sup> ANK, Archiwum OO. Augustianów w Krakowie, sygn. 29/501/264, s. 23; BN, sygn. XVIII.3.4495.

<sup>48</sup> K. Bauer, *Wojsko koronne...*, s. 58.

<sup>49</sup> Warto jednak zaznaczyć, że uchylających się od obrony kraju, uciekających za granicę lub ukrywających się włościan traktowano jak zbiegów i konfiskowano ich majątki, które następnie miały zostać przekazane na obronę kraju; ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/10, s. 1245; BN, sygn. XVIII.3.4496.

<sup>50</sup> ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/10, s. 1226, 1285.

ną za rekruta, m.in. z 366 dymów Szkoła Główna Koronna wypłaciła 2 653 zł i 15 gr<sup>51</sup>.

Kolejnym krokiem krakowskiej Komisji Porządkowej w celu organizacji wojska do walki z wrogiem była praca nad utworzeniem milicji konnej. W uniwersale z 14 kwietnia nakazano stawienie się w przeciągu 7 dni po jednym rekrucie z 50 dymów, z własnym koniem, dwoma pistoletami i pikiem<sup>52</sup>. Nikły odzew na uniwersał ze strony mieszkańców województwa krakowskiego zmusił Komisję do powtórzenia go 20 kwietnia<sup>53</sup>. Z powodu niewielkiej ilości dóbr posiadających 50 dymów, Komisja uzupełniła rozporządzenie 3 maja, zezwalając właścicielom dóbr na uiszczanie opłaty w wysokości 7,5 gr z jednego dymu w zamian za dostawienie rekruta<sup>54</sup>. Punktami zbornymi dla żołnierzy miały być miasta: Kraków dla powiatu krakowskiego, Proszowice i Skalbmierz dla powiatu proszowskiego, Książ Wielki i Miechów dla powiatu ksiąskiego, Pilica i Kromolów dla powiatu lelowskiego oraz Olkusz dla Siewierza<sup>55</sup>. Kolejne zalecenie Komisji Porządkowej z 30 maja, w którym zobligowano posesorów i dziedziców czterech wyżej wymienionych powiatów i Księstwa Siewierskiego do przedstawienia kwitów za oddanych rekrutów w dniach od 3 do 13 czerwca, wskazuje na problemy z organizacją milicji konnej w województwie krakowskim<sup>56</sup>.

Kłopot z mobilizacją przyjętej przez władze powstańcze oraz Komisję Porządkową liczby rekrutów był spowodowany licznymi czynnikami. Z jednej strony winę za to ponosił kryzys gospodarczy z lat 1792–1793<sup>57</sup>, a także postawa szlachty krakowskiej, która w znacznej części była przeciwna in-

---

<sup>51</sup> Ibidem, s. 1607–1611, 1623–1625.

<sup>52</sup> ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/10, s. 1311–1312; K. Bauer, *Wojsko koronne...*, s. 58.

<sup>53</sup> T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje...*, t. IV, s. 479–480.

<sup>54</sup> K. Bauer, *Wojsko koronne...*, s. 58.

<sup>55</sup> Krzysztof Bauer w pracy o wojsku koronnym w czasie powstania kościuszkowskiego błędnie umiejscowia Miechów w powiecie proszowskim; por. K. Bauer, *Wojsko koronne...*, s. 59.

<sup>56</sup> ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/10, s. 1341.

<sup>57</sup> Choć drożyzna w województwie krakowskim, m.in. w porównaniu do Warszawy, występowała już w latach wcześniejszych, na co wskazują zestawienia cen produktów spożywczych i rzemieślniczych zamieszczone w ówczesnej prasie polskiej; por. „Dziennik Ekonomiczno-Handlowy” 1791, R. 6, cz. 7–15, s. 280.

surekcji<sup>58</sup>. Z drugiej, negatywnie oddziaływały na dostateczną liczbę żołnierzy częste dezercje rekrutów. Komisarze próbowali zaradzić temu problemowi, uchwalając odpowiednie przepisy prawne. W sprawie dezertorów Komisja wydała uniwersał 2 kwietnia 1794 r., nakazując władzom miejscowym odprowadzanie żołnierzy, którzy nie posiadali ważnych ordynansów lub biletów komendanta korpusu do najbliższej komendy<sup>59</sup>. Prawo to najwidoczniej na niewiele się zdało, gdyż już po czterech dniach komisarze ogłosili amnestię dla dezertorów, którzy zgłoszą się do komend wojskowych w ciągu trzech miesięcy od wydania dekretu<sup>60</sup>. Mimo dobrych chęci komisarze popełniali błędy w ustawodawstwie. Najczęściej uchylali się od służby wojskowej ludzie luźni, których Komisja krakowska zalecała werbować przymusowo do sił powstańczych. Przykładem może być list magistratu kazimierskiego do komisarzy porządkowych, datowany na 30 marca 1794 r. z pytaniem o dalsze postępowanie z dwoma włóczęgami – Frasikiem i Brożkiem, których: „bez wszelkiego zaświadczenia zostających i przesiadających w mieście Kazimierzu [aresztowano – P. J.]”<sup>61</sup>. Komisja zakazała burmistrzowi zwolnienia z więzienia obu „luzaków” i nakazała ich zwerbować na rekrutów. Warto jednak zaznaczyć, że nie był to „pomysł” wyłącznie krakowski. Podobne zalecenie w sprawie poboru ludzi luźnych do wojska wydała Komisja Porządkowa mazowiecka, nakazując 30 kwietnia eskortę włóczęgów do Warszawy<sup>62</sup>.

Komisja krakowska znacząco odznaczyła się w propagowaniu haseł powstańczych wśród mieszkańców podległego jej terytorium, zwłaszcza wśród chłopów. Świadczą o tym niektóre z jej uniwersałów i pism do ludności województwa krakowskiego, m.in. Proklamacja do powszechności z 31 marca, obwieszczenie o wybuchu powstania oraz ustanowieniu Komisji w województwie ruskim i powiecie krasnostawskim z 10 kwietnia czy uniwersał nakazujący Pospolite Ruszenie się Obywateli i Mieszkańców Województwa na obronę Ojczyzny z 19 kwietnia 1794 r.<sup>63</sup> Wśród chłopów komisarze woje-

<sup>58</sup> W. Bartel, *Ustrój władz cywilnych...*, s. 87.

<sup>59</sup> ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/10, s. 1259.

<sup>60</sup> Ibidem, s. 1275.

<sup>61</sup> Ibidem, s. 1405.

<sup>62</sup> B. Czart., rkps 967.

<sup>63</sup> ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/10, s. 1331–1332.

wództwa krakowskiego próbowali szerzyć ducha walki, zwłaszcza po zwycięstwie raclawickim, kiedy 7 kwietnia wystosowali odezwę do włościan z prośbą o ich powrót do obozu<sup>64</sup>. Część chłopów po bitwie powróciła do swoich rodzin i domów.

Komisja wzięła udział w działaniach władz powstańczych, mających na celu idealizację wśród chłopów bohaterskiej śmierci Wojciecha Bartosa Głowackiego. Z polecenia Kościuszki komisarze porządkowi mieli zapewnić wraz z kniazem Antonim Szujskim opiekę wdowie oraz dzieciom po Głowackim. Książ Szujski zobowiązał się wobec Naczelnika, listem wysłanym do Komisji 14 kwietnia, zwolnić rodzinę Bartosa z poddaństwa, a także przekazać jej po 4 korce żyta i jęczmienia, 3 korce pszenicy oraz krowę i wieprza<sup>65</sup>.

Warto przypomnieć, że na komisje porządkowe nałożono obowiązek opieki nad chłopami w uniwersale połanieckim z 7 maja 1794 r. W artykule 2. uniwersału Kościuszko ogłosił: „że osoba wszelkiego włościanina jest wolna, i że mu wolno przenieść się, gdzie chce, byleby oświadczył Komisji Porządkowej swego województwa, gdzie się przenosi i byleby długi winne oraz podatki krajowe opłacił”<sup>66</sup>. W następnych artykułach uniwersału nakazano komisjom otaczać opieką chłopów przed uciemżeniem ze strony podstarościch, ekonomów i innych urzędników państwowych (art. 7), a także zorganizowanie dozorów (art. 10), o których była już mowa powyżej<sup>67</sup>.

Do przeprowadzenia sprawnej mobilizacji wojska, jak również należytego zaopatrzenia armii potrzebne były odpowiednie sumy w bitej monecie. W kwestii skarbowości krakowska Komisja podjęła kroki innowacyjne. Zamiast szeregu opłat, którymi obciążeni byli mieszkańcy województwa krakowskiego w okresie Sejmu Czteroletniego, ustanowiono tzw. pobór, czyli jednolity podatek<sup>68</sup>, choć dożywotni dzierżawcy królewsczyzn zostali dodatkowo zobowiązani do zapłacenia jednorazowo potrójnej kwarty<sup>69</sup>.

---

<sup>64</sup> T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje...*, t. IV, s. 478.

<sup>65</sup> ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/10, s. 1517.

<sup>66</sup> AGAD, Zbiór Popielów, sygn. 374, s. 165.

<sup>67</sup> Ibidem, s. 166.

<sup>68</sup> BN, sygn. XVIII.3.4491; Roman Rybarski, *Skarbowość Polski w dobie rozbiorów*, Kraków 1937, s. 386.

<sup>69</sup> ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/10, s. 1279.



W związku z tym komisarze wydali odpowiednie taryfy podatkowe 28 marca 1794 r., które miały obowiązywać w powiatach krakowskim, proszowskim, ksiąskim, lelowskim i Księstwie Siewierskim. W taryfach wymieniono imiennie dziedziców ziemskich, nazwy dóbr, liczbę dymów i intratę (w tym ratę całościową oraz półroczną). Nie odnotowano liczby ludności. Zgodnie z ustaleniami komisarzy ludność województwa krakowskiego miała wypłacić w pierwszej racie sumę ponad 292 310 zł. Dochód roczny obliczono na kwotę ponad 584 620 zł<sup>70</sup>. Pierwszą ratę ogłoszono na 10 czerwca. Wraz z podatkiem ludność miała przekazać nadwyżki żywności na potrzeby wojska<sup>71</sup>. Niestety całość sumy z raty pierwszej czerwcowej nigdy nie wpłynęła do kasy komisyjnej.

Komisja Porządkowa krakowska decydowała również w innych sprawach związanych z gospodarką kraju. Już 29 marca 1794 r. zakazała wywozu za granicę (oprócz Austrii) zboża, z wyjątkiem pszenicy przeznaczonej na handel<sup>72</sup> oraz wysyłania za kordon sreber i klejnotów<sup>73</sup>. Czerpiąc wzorzec z komisji cywilno-wojskowych, członkowie powstańczej magistratury przejęli obowiązki podwojewódzich w ustanawianiu taks – cen maksymalnych produktów spożywczych i rzemieślniczych, m.in. po konsultacji z cechem rzeźników ogłoszono 3 maja takse mięsa: za funt wołowiny „lepszej” jakości płacono po 7,5 gr, „gorszej” 6 gr, a za funt wieprzowiny 9,5 gr<sup>74</sup>. Wcześniej, gdyż 14 kwietnia, Komisja ustanowiła wysokość opłaty od rzezi, rzeźnik miał od każdego funta mięsa uiścić podatek w wysokości 0,5 gr. Magistrat krakowski był zobowiązany do ustawienia wagi w Bramie Floriańskiej<sup>75</sup>. Odpowiednią takse ustalono również dla inwentarza żywego, zwłaszcza koni, które polecono ludności cywilnej sprzedawać urzędnikom pocztowym<sup>76</sup>.

---

<sup>70</sup> W taryfie oszacowano także kwotę podatku dla ziem znajdujących się po drugim rozbiórze w kordonie pruskim. Miał on wynosić rocznie ponad 59 678 zł; por. BJ, sygn. 7257 III, k. 4–57.

<sup>71</sup> ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/10, s. 1247.

<sup>72</sup> Ibidem, s. 1249; BN, sygn. XVIII.3.4497.

<sup>73</sup> BN, sygn. XVIII.3.4498.

<sup>74</sup> ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/10, s. 1571.

<sup>75</sup> Ibidem, s. 1521.

<sup>76</sup> B. Czart., rkps 967, k. 305.

Wiele uwagi poświęcili komisarze przygotowaniu mieszczan do obrony swoich miast, a same magistraty do wzmożenia aktywności względem powstania. Ostatniego marca 1794 r. Komisja wydała rozporządzenie względem uzbrojenia mieszczan. Na znak alarmu (bicie w bęben) zbierać się mieli do określonego miejsca uzbrojeni rzemieślnicy pod przewodnictwem starszych cechowych. Musztra mieszczan miała odbywać się w każdą niedzielę. Ponadto nakazano przygotować do oświetlenia każdą latarnię, a także przenieść magazyny ulokowane wcześniej w pobliżu murów miejskich<sup>77</sup>. Kolejną rekwizycję wydała Komisja 11 kwietnia. Dotyczyła ona codziennego przygotowywania koni przez mieszczan krakowskiej aglomeracji, w celu przewożenia sikawek strażackich i innych sprzętów przeciwpożarowych (wiadra, konewki, cebrzyki itp.), do których posiadania byli zobligowani właściciele kamienic i domów. Mieszkańców Krakowa i miast satelickich zobowiązano do zgłaszania alarmu w razie wybuchu pożaru w samym mieście i na przedmieściach. Do gaszenia pożaru byli zobowiązani wszyscy cieśle, murarze i kamieniarze. Nieposłusznych sankcjonowano karą, najczęściej grzywny, o której decydować miała Komisja Porządkowa<sup>78</sup>. Dodatkowe zalecenie w celu zabezpieczenia miasta wydała Komisja Porządkowa 17 kwietnia. Zgodnie z nim wszyscy obywatele miejscy byli zobowiązani wysyłać swoją służbę w godzinach 8–12 oraz 14–17 do pracy przy fortyfikacjach. Włóczęgów magistrat miał odsyłać do robót publicznych, by „nie próżnowali”. Chłopi zobowiązani do pańszczyzny względem miasta, jak i dostarczania wszelkich podwód z dóbr miasta Krakowa (Grzegórzek, Dąbia, Nowej i Czarnej Wsi czy Łobzowa), zostali skierowani do reparacji murów miejskich. Mieszczan zachęcano do przekazywania koni, wołów i chrustu, a służbę żydowską oraz ludzi luźnych do pracy przy okopach<sup>79</sup>.

Podobne zalecenia przekazywała Komisja bezpośrednio magistratom miejskim. Już 27 marca 1794 r. nakazano władzom Kazimierza zarekwirowanie kupcom białej blachy, a synagodze zlecono postępowanie w sprawie kwaterunku rekrutów, zgodnie z wcześniejszymi rozporządzeniami wielko-

---

<sup>77</sup> ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/10, s. 1409.

<sup>78</sup> Magistrat kazimierski zobowiązał klasztory do użyczania w czasie pożogi wiader, konewek, cebrzyków oraz sikawek; por. ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/10, s. 1504, 1513.

<sup>79</sup> ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/10, s. 1549–1550.

rządów krakowskich i Komisji Ekonomicznej<sup>80</sup>. Następnie 1 kwietnia zalecono magistratowi kazimierskiemu spisanie ludności w samym mieście, jak i na Stradomiu, a nazajutrz również wyegzekwowanie od szewców, z którymi podpisano kontrakt na zakup obuwia, m.in. Wincentym Trelskim i Janem Starskim, dostarczenie zamówionego towaru<sup>81</sup>. Podobnych rekwizycji komisarze do połowy czerwca wystosowali o wiele więcej, m.in. władze Krakowa miały dopilnować dostarczenie przez piekarzy 200 bochenków chleba na 3 kwietnia<sup>82</sup>. Pieczywo i robocizna zostały opłacone z kasy komisyjnej.

Istotną kwestią dla Komisji Porządkowej było zapewnienie wojsku powstańczemu pomocy medycznej. Wskazują na to liczne rozporządzenia skierowane do magistratów krakowskiego zespółu miejskiego. 5 kwietnia Kraków otrzymał zalecenie zarekwirowania medykamentów ze wszystkich aptek w mieście w celu dostarczenia leków do lazaretów dla chorych i rannych żołnierzy. Aptekarze otrzymali obietnicę zapłaty za leki z kasy komisyjnej<sup>83</sup>. Również kahał kazimierski został obciążony kosztami utrzymania szpitala wojskowego. Gminie żydowskiej zalecono 7 kwietnia, by w przeciągu doby wypłaciła połowę sumy, którą była winna uiścić. Nacisk na Żydów tłumaczyli komisarze następująco: „Synagoga Żydów kazimierskich mniej dbająca na egzekucję wojskową do kosztów na lazaret i na potrzeby wojskowe przez miasto Kazimierz podejmowanego wspólnie z tym miastem nie przykłada się i nawet dyspozycjami w tej mierze wychodzącemu

---

<sup>80</sup> Ibidem, s. 1401. Sędzia wielkorządowy Józef Wielogłowski nałożył na „miasto żydowskie” obowiązek kwaterowania w swoich murach dwóch kompanii wojska. Wobec sprzeciwu ludności żydowskiej wielkorządca Ignacy Benoe zamienił go na opłatę w wysokości 6 000 zł. Mimo prób odwołań synagogi do różnych instytucji państwowych, decyzje wielkorządcy podtrzymały zarówno Komisja Boni Ordinisi w 1787 r., jak i Komisja Cywilno-Wojskowa powiatów krakowskiego i proszowskiego w 1790 r.; por. ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/4, s. 6–7; sygn. 29/30/5, s. 6–7; Franciszek Leśniak, *Wielkorządcy krakowscy XVI–XVIII wieku*, Kraków 1996, s. 226; Przemysław Jędrzejewski, *Krakowski zespół miejski – różnicowanie społeczne i zmiany administracyjne w dobie Sejmu Wielkiego*, „Małopolska – Regiony – Regionalizmy – Małe Ojczyzny” 2014, t. XVI, s. 96.

<sup>81</sup> ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/10, s. 1411, 1423.

<sup>82</sup> Podobne zalecenie otrzymał magistrat kazimierski 7 kwietnia. Chleb i mięso miały być dostarczone do obozu pod Boszutowem; por. ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/10, s. 1277, 1415.

<sup>83</sup> ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/10, s. 1487.

się wzbrania”<sup>84</sup>. Wydanie łóżek do lazaretu zlecono na wniosek sztab-medyka wojsk Rzeczypospolitej magistratowi kazimierskiemu<sup>85</sup>.

Wiele uwagi poświęcili komisarze porządkowi zachęcaniu ludności cywilnej województwa krakowskiego do ofiar obywatelskich. Promował to sam Kościuszko, który wydał m.in. uniwersał do duchowieństwa 3 maja 1794 r., zalecając oddawanie bogactw kościelnych na rzecz publiczną. Drogocenne przedmioty miały być składane w siedzibach komisji porządkowych za rewersami<sup>86</sup>. Krakowska Komisja już 28 marca zachęcała do oddawania dobrowolnych ofiar w gotówce, srebrze, klejnotach, broni, prochu, ołowiu, saletrze, żelazie, suknie, płótnie, koniach, zbożu, sianie, w wozach i w bydle<sup>87</sup>. Następnego dnia komisarze wezwali mieszkańców województwa również do przekazywania na rzecz wojska sprzętów i leków na zaopatrzenie aptek, m.in. octu winnego, smalcu wieprzowego, lnu, gumy arabskiej, terpentyny, moździerzki mosiężnych, papieru, bibuły, nożyczek czy łyżek cynowych<sup>88</sup>. Wśród ofiarodawców znaleźli się Andrzej Slaski, komisarz porządkowy, który przekazał 1000 łokci płótna, czy starościna ojcowska Marianna Załuska, która ofiarowała 3 kamienie prochu. Komisja odebrała również w sumie od mieszkańców województwa 59 koni<sup>89</sup>. Mieszkańcy Kazimierza i Stradomia złożyli natomiast sumę dla rannych w wysokości 292,11 zł<sup>90</sup>.

Działalność Komisji Porządkowej województwa krakowskiego zakończyła się wraz z wkroczeniem wojska pruskiego do Krakowa w połowie czerwca 1794 r. Podobny los spotkał także Komisję sandomierską<sup>91</sup>. Komisarze brali jeszcze udział w podpisaniu aktu kapitulacji miasta 15 czerw-

---

<sup>84</sup> Ibidem, s. 1493.

<sup>85</sup> Ibidem, s. 1503.

<sup>86</sup> B. Czart., rkps 967, k. 255.

<sup>87</sup> ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/10, s. 1247. Analogiczny uniwersał wydała Komisja Porządkowa województwa sandomierskiego 2 maja 1794 r.; por. Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, sygn. 35351 III.

<sup>88</sup> ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/10, s. 1247.

<sup>89</sup> T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje...*, t. III, s. 464, 467, 470–471.

<sup>90</sup> ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/10, s. 1305.

<sup>91</sup> A. Wilkoszewski, *Komisje porządkowe...*, s. 277.

ca<sup>92</sup>, a trzech z nich: Józef Czech, Teodor Dembowski i ks. Teodor Sołtyk złożyli raport do Naczelnika i Rady Najwyższej Narodowej z okoliczności wejścia Prusaków do Krakowa<sup>93</sup>. Najdłużej prowadziła działalność Komisja mazowiecka – do 2 listopada 1794 r.<sup>94</sup> Trudno ocenić stosunkowo krótką działalność krakowskiej Komisji Porządkowej. Z pewnością jako pierwsza magistratura tego typu pełniła rolę wzorca dla kolejnych, które powstawały wraz z wybuchem walk powstańczych w kolejnych województwach i powiatach. Z zebranego materiału źródłowego wynika, że Komisja odniosła pewne sukcesy w początkowej fazie insurekcji, do których możemy zaliczyć wyekwipowanie i zaopatrzenie wojska czy wprowadzenie jednolitego podatku dla wszystkich mieszkańców całego województwa, ale również porażki w egzekwowaniu wpłaty raty czerwcowej czy w poborze rekruta. Można stwierdzić, że odezwy komisarzy porządkowych miały charakter bardziej etycznych traktatów i próśb niż rozporządzeń. Należy jednak mieć na uwadze czas, w jakim funkcjonowała krakowska Komisja. Okres powstania i walki z obcymi wojskami. Wojny przegranej, która doprowadziła do upadku szlacheckiej Rzeczypospolitej.

## BIBLIOGRAFIA

### Źródła rękopiśmienne

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

Archiwum Kameralne, sygn. III/99.

Zbiór Popielów, sygn. 374.

Archiwum Narodowe w Krakowie

Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/1, 29/30/4, 29/30/5, 29/30/10, 29/30/25.

Archiwum OO. Augustianów w Krakowie, sygn. 29/501/264.

Zbiór Ambrożego Grabowskiego, sygn. 29/679/32 (dawna sygn. E39).

Biblioteka Czartoryskich w Krakowie

Rkps 831, rkps 967.

Biblioteka Jagiellońska

Sygn. 7257 III.

---

<sup>92</sup> ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/10, s. 1617–1620.

<sup>93</sup> B. Czart., rkps 967, k. 365.

<sup>94</sup> A. Wilkoszewski, *Komisje porządkowe...*, s. 277.

Biblioteka Kórnicka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku

Sygn. 0109.

Biblioteka Narodowa

Sygn. XVIII.3.4494, XVIII.3.4495, XVIII.3.4496, XVIII.3.4497, XVIII.3.4498, XVIII.3.4491.

Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk

Sygn. 35351 III

### Źródła drukowane

*Volumina Legum*, t. IX. Kraków: Akademia Umiejętności, 1889.

### Prasa

„Dziennik Ekonomiczno-Handlowy” 1791, R. 6, cz. 7–15.

### Opracowania

Bartel Wojciech: *Ustrój władz cywilnych powstania kościuszkowskiego*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1959.

Bartoszewicz Kazimierz: *Dzieje insurekcji kościuszkowskiej*, nakł. Franciszka Bondego. Wiedeń 1909.

Bauer Krzysztof: *Wojsko koronne powstania kościuszkowskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1981.

*Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korybut”*, t. 6, cz. 1. Oprac. Aleksandrowska Elżbieta, Mikulski Tadeusz. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1970.

Bieniarzówna Janina, Małecki Jan M.: *Dzieje Krakowa*, t. 2. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1984.

Frańcic Mirosław: *Insurekcja kościuszkowska*. Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1988.

Jędrzejewski Przemysław: *Acta komisji porządkowych cywilno-wojskowych (1790–1794)*. „Krakowski Rocznik Archiwalny” 2013, t. XIX, s. 129–157.

Jędrzejewski Przemysław: *Krakowski zespół miejski – zróżnicowanie społeczne i zmiany administracyjne w dobie Sejmu Wielkiego*. „Małopolska – Regiony – Regionalizmy – Małe ojczyzny” 2014, t. XVI, s. 83–97.

Konopczyński Władysław: *Dembowski Stefan Florian*. W: PSB, t. 5. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1939–1946, s. 98.

Korzon Tadeusz: *Komisje Porządkowe Cywilno-Wojskowe Wojewódzkie i Powiatowe w latach 1790–1792*. „Ateneum” 1882, t. I, s. 427–455.

Korzon Tadeusz: *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794)*, t. I–VI. Kraków–Warszawa: Księgarnia L. Zwolińskiego i S-ki, Księgarnia Teodora Paprockiego i S-ki, 1897.

Kupczyński Tadeusz: *Kraków w powstaniu kościuszkowskim*. Kraków: Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, 1912.

Leśniak Franciszek: *Wielkorządcy krakowscy XVI–XVIII wieku*. Kraków: Zamek Królewski na Wawelu, 1996.



- Malec Jerzy: *Polska myśl administracyjna XVIII wieku*. Kraków: Wydawnictwa Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1986.
- Nieruchomości miasta Krakowa w czasach Sejmu Czteroletniego. Opis z 1792 roku*. Wyd. Follprecht Kamila. Kraków: Archiwum Państwowe w Krakowie, 2007.
- Rogulski Mirosław Zygmunt: *Działalność Deputacji Komisji Porządkowej Ziemi Liwskiej w 1794 roku*. „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2014, t. 1, s. 97–114.
- Rogulski Mirosław Zygmunt: *Postawy i działalność szlachty liwskiej po upadku powstania kościuszkowskiego*. „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2005, t. 2, s. 157–167.
- Rolnik Dariusz: *Szlachta koronna wobec konfederacji targowickiej (maj 1792 – styczeń 1793)*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2000.
- Rybarski Roman: *Skarbowość Polski w dobie rozbiorów*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1937.
- Tokarz Wacław: *Warszawa za rządów Rady Zastępczej Tymczasowej (19 IV – 27 V 1794)*. Wyd. Maurycy Zamojski. Warszawa 1911.
- Waniczakówna Helena: *Dembiński Ignacy*. W: PSB, t. 5. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1939–1946, s. 71.
- Wilkoszewski Aleksander: *Komisje Porządkowe Koronne za powstania kościuszkowskiego*. „Przegląd Historyczny” 1929, t. 28, s. 219–286.
- Żeleńska-Chełkowska Anna: *Radwański Feliks*. W: PSB, t. 30. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1987, s. 19–22.

## PODSUMOWANIE

### Krakowska Komisja Porządkowa w dobie powstania kościuszkowskiego

Komisję Porządkową województwa krakowskiego powołano w wyniku wybuchu insurekcji kościuszkowskiej 25 marca 1794 r. Jej działalność zakończyła się wraz z wkroczeniem do Krakowa wojsk pruskich w czerwcu tego roku.

W odróżnieniu od jej poprzedniczek z okresu Sejmu Wielkiego – Komisji Cywilno-Wojсковych powiatów krakowskiego i proszowskiego oraz ksiąskiego i lelowskiego, w czasie powstania powołano jedną instytucję administracji terenowej dla całego województwa. Jej członków, wywodzących się ze stanów szlacheckiego, duchownego i mieszczańskiego wybrał naczelnik Tadeusz Kościuszko. Kolejne reorganizacje magistratury wyspecjalizowały pracę komisarzy porządkowych, przyporządkowując ich czynności do odpowiednich wydziałów: Porządku, Bezpieczeństwa Publicznego, Skarbu, Sprawiedliwości, Potrzeb Wojska, Żywności i Instrukcji.

Do zadań krakowskiej Komisji należało m.in. nadzorowanie stanu dróg, poczty, służby kurierskiej, transportu, przekazywanie rozporządzeń władz powstańczych ludności cywilnej, wydawanie paszportów, śledzenie, przesłuchiwanie, aresztowanie i dostarczanie do sądu oskarżonych, nadzorowanie spraw więziennictwa i funkcjonowania sądów kryminalnych, wykonywanie ich wyroków, odbieranie i przechowywanie darów na rzecz powstania od ludności cywilnej, nadzorowanie dóbr zdrajców narodu objętych sekwestrem, kontrolowanie skarbowości, nadzorowanie zagospodarowania gruntów, ewidencjonowanie

zapasów żywności, administrowanie magazynów zbożowych oraz pilnowanie dostarczania furażu na potrzeby wojska i cywilów, administrowanie przemysłem spożywczym, wydawanie zapomóg potrzebującym, nadzorowanie handlu krajowego i zewnętrznego.

### SUMMARY

#### **Krakow's Commission for Order during the Kościuszko Uprising**

The Commission for Order for the Krakow region was established as a result of the Kościuszko Uprising on 25 March 1794. It ended its activity together with the entrance to Krakow of the Prussian army in June of the same year.

As opposed to its predecessor from the period of the Great Sejm – the Civil-Military Commissions of the counties of Krakow and Proszowice as well as Książ and Lelów, during the Uprising, one administrative institution for the whole region was established. Its members, from the aristocracy, clergymen and the middle-class, were chosen by Tadeusz Kościuszko. The next reorganisation of the town hall specialised the work of order commissioners, assigning their activities to respective departments: Order, Public Safety, Treasury, Justice, Military Needs, Nutrition and Instruction.

The tasks of the Krakow Commission included: supervision of the state of roads, postage, courier services, transport, the distribution of orders from the Uprising powers to civilians, issuing passports, investigating, questioning, arresting and taking those accused of crimes to court, custodial matters, supervision of the criminal courts, carrying out their sentences, collecting and storing donations for the Uprising from civilians, supervision of traitors in isolation, control of the treasury, supervision of land usage, maintaining a record of food supplies, administration of grain stores and responsibility for supplying forage for the needs of the military and civilians, administration of the food industry, issuing welfare for the needy, and supervision of domestic and external trade.

**SŁOWA KLUCZOWE:** Komisja Porządkowa województwa krakowskiego, insurekcja kościuszkowska, historia prawa i administracji, Kraków

**KEY WORDS:** Commission for Order of the Krakow region, Kościuszko Uprising, history of law and administration, Krakow